

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
	بخش اول: عروض عربی
۹	فصل اول: مبانی علم عروض
۹	اول) عناصر وزنی
۹	الف) متحرک و ساکن
۱۰	ب) هجاها در زبان عربی
۱۱	ج) اسباب و اوتاد و فواصل
۱۲	د) اجزای عروضی
۱۳	دوم) زحافات و عِلَل
۱۴	الف) زحافات
۱۷	ب) عِلَل
۲۱	ج) جَوَازهای وزنی و ممیزهای وزنی
۲۹	سوم) دوایر عروضی
۳۰	الف) دایره مختلف
۳۰	ب) دایره مؤتلف
۳۱	ج) دایره مجتلب
۳۱	د) دایره مشتبّه
۳۲	ه) دایره متفق
۳۴	چند اصطلاح
۳۶	چهارم) روش نام گذاری وزنها
۳۸	فصل دوم: بحور و اوزان شعر
۳۹	بحر اول: بحر طویل
۴۲	جوازهای بحر طویل
۴۳	تمرین (۱)

صفحه	عنوان
۴۴	بحر دوم: بحر مدید
۴۶	جوازهای بحر مدید
۴۶	تمرین (۲)
۴۷	بحر سوم: بحر بسیط
۴۹	جوازهای بحر بسیط
۵۰	تمرین (۳)
۵۱	تمرین (۴)
۵۱	بحر چهارم: بحر وافر
۵۳	جوازهای بحر وافر
۵۵	تمرین (۵)
۵۶	بحر پنجم: بحر کامل
۵۶	کامل تام و وافی
۵۸	کامل معجزو
۵۹	جوازهای بحر کامل
۶۴	تمرین (۶)
۶۵	تمرین (۷)
۶۵	بحر ششم: بحر هزج
۶۶	جوازهای بحر هزج
۶۷	تمرین (۸)
۶۷	بحر هفتم: بحر رجز
۷۱	جوازهای بحر رجز
۷۳	تمرین (۹)
۷۴	تمرین (۱۰)
۷۴	بحر هشتم: بحر رمل
۷۸	جوازهای بحر رمل
۷۹	تمرین (۱۱)
۸۰	تمرین (۱۲)
۸۱	بحر نهم: بحر سریع
۸۵	جوازهای بحر سریع
۸۵	تمرین (۱۳)
۸۶	بحر دهم: بحر منسرح
۸۸	جوازهای بحر منسرح

صفحه	عنوان
۸۹	تمرین (۱۴)
۹۰	بحر یازدهم: بحر خفیف
۹۲	جوازهای بحر خفیف
۹۳	تمرین (۱۵)
۹۴	بحر دوازدهم: بحر مضارع
۹۵	جوازهای بحر مضارع
۹۶	بحر سیزدهم: بحر مُقْتَضَب
۹۷	جوازهای بحر مُقْتَضَب
۹۸	تمرین (۱۶)
۹۸	بحر چهاردهم: بحر مُجْتَث
۹۹	جوازهای بحر مُجْتَث
۱۰۰	تمرین (۱۷)
۱۰۱	تمرین (۱۸)
۱۰۱	بحر پانزدهم: بحر متقارب
۱۰۵	جوازهای بحر متقارب
۱۰۶	تمرین (۱۹)
۱۰۷	بحر شانزدهم: بحر متدارك
۱۰۹	جوازهای بحر متدارك
۱۱۰	تمرین (۲۰)
۱۱۱	الدوییت
۱۱۳	جوازهای الدوییت
۱۱۳	تمرین (۲۱)
۱۱۴	سخن پایانی
۱۱۵	فصل سوم: روش تقطیع و تعیین وزن
۱۱۶	اول) بحور و اوزان در یک نگاه
۱۱۸	دوم) شایع‌ترین جوازهای وزنی در هر بحر
۱۲۱	سوم) ضرورت‌های وزنی
۱۲۲	الف) تعریف ضرورت وزنی
۱۲۲	ب) چند ضرورت وزنی
۱۲۵	چهارم) تخمیع و تقفیه و تصریع
۱۲۵	الف) تخمیع
۱۲۶	ب) تقفیه

صفحه	عنوان
۱۲۶	ج) تصریع
۱۲۸	تمرین (۲۲)
۱۲۹	پنجم) نکات کاربردی در تقطیع شعر و تعیین وزن آن
۱۲۹	الف) اطمینان از درستی حرکت گذاری و درست خواندن بیت
۱۳۰	ب) تشخیص مرز میان دو مصراع
۱۳۰	ج) تشخیص بیت مصرع از بیت مقفی
۱۳۱	د) شناخت ارتباط میان اجزای مُزاحف و اجزای اصلی
۱۳۱	ه) اوزان مشابه
۱۳۴	و) تشخیص خرم
۱۳۴	ز) تشخیص جواز وزنی در عروض و ضرب
۱۳۵	ح) خطا در تنظیم اشعار در دواوین و راه تشخیص آن
۱۳۶	ط) غیاب اوزان دوری و ذووزنین در شعر عربی
۱۳۹	تمرینهای تکمیلی
۱۳۹	تمرین (۲۳)
۱۴۰	تمرین (۲۴)
۱۴۱	تمرین (۲۵)
۱۴۲	تمرین (۲۶)
۱۴۳	تمرین (۲۷)
۱۴۵	تمرین (۲۸)
	بخش دوم: قافیه عربی
۱۴۹	فصل اول: تعریف قافیه
۱۵۰	اول) تعریف خلیل بن احمد
۱۵۱	الف) مُتکّاوس
۱۵۱	ب) متراکب
۱۵۲	ج) متدارک
۱۵۲	د) متواتر
۱۵۲	ه) مترادف
۱۵۵	دوم) تعریف دیگری از قافیه
۱۵۷	تمرین (۱)
۱۵۸	فصل دوم: حروف و حرکات قافیه
۱۵۸	اول) حروف قافیه

صفحه	عنوان
۱۵۸	الف) رَوِی
۱۵۹	ب) حروف پیش از روی
۱۶۱	ج) حروف پس از روی
۱۶۴	دوم) حرکات قافیه
۱۶۴	الف) رَسَّ
۱۶۴	ب) اشباع
۱۶۴	ج) حَذُو
۱۶۵	د) توجیه
۱۶۶	هـ) مَجْرِی
۱۶۶	و) نَفَاذ
۱۶۶	سوم) لزوم ما لا یلزم
۱۶۷	تمرین (۲)
۱۶۸	تمرین (۳)
۱۷۰	فصل سوم: عیوب قافیه
۱۷۰	اوّل) عیوب موسیقایی
۱۷۰	الف) اقواء
۱۷۱	ب) اکفاء
۱۷۱	ج) سَنَاد
۱۷۳	دوم) عیوب لغوی
۱۷۳	الف) ایطاء
۱۷۴	ب) تضمین
۱۷۴	تمرین (۴)
۱۷۵	سوم) علم قافیة عربی در یک نگاه
۱۷۵	حروف قافیه
۱۷۶	حرکات قافیه
۱۷۷	لزوم ما لا یلزم
۱۷۸	عیوب قافیه
۱۸۰	فصل تکمیلی: اوزان نادر در شعر عربی
۱۸۶	منابع
۱۸۸	فهرست اعلام

تقدیم به همسر:

به پاس محبت‌های بی دریغش.

پیشگفتار

از آنجا که آشنایی با شعر عربی و علوم مربوط به آن همچون بلاغت و عروض و قافیه، همواره پژوهشگران ایرانی را در شناخت شعر فارسی و تحول این علوم در ادب فارسی یاری کرده است، هیچ پژوهشگر شعر و ادب فارسی بی‌نیاز از دانستن عروض و قافیه و بلاغت عربی نیست و هر چه این آگاهی عمیق‌تر و دقیق‌تر باشد، راه را برای شناخت بهتر این علوم در ادب فارسی هموارتر می‌کند.

از سوی دیگر با آنکه با وجود فراوانی کتابهای عروض عربی به زبان عربی هنوز در این موضوع کتاب قابل اعتمادی به زبان فارسی وجود ندارد، ضرورت وجود چنین کتابی کاملاً احساس می‌شود؛ زیرا امروزه برخی از محققان ایرانی که به شعر علاقه دارند و به وزن شعر فارسی اهتمام می‌ورزند، نمی‌توانند از کتابهای عربی - به ویژه در موضوعی تخصصی همانند علم عروض - به راحتی بهره‌مند شوند. مسئله دیگر اینکه فراوانی کتابهای عروض عربی به زبان عربی اگرچه یک حسن بزرگ تلقی می‌شود، ولی انتخاب کتاب مناسب برای همه آسان نیست، تا آنجا که بسیاری از محققان معاصر ایرانی به کتابهای نامناسبی که با روش خلیل بن احمد متفاوت است، اعتماد کرده‌اند و می‌کنند.

در این کتاب سعی شده است که از نظریه‌پردازی تا حد ممکن پرهیز شود و مباحث بر بازگو کردن ویژگیهای عروض به صورت کاربردی متمرکز گردد. نکته مهم اینکه تلاش ما این بوده که تعلیم عروض در این کتاب بر مبنای عروض خلیل بن احمد باشد؛ زیرا به نظر ما پس از گذشت قرن‌ها و با وجود ادعاهای بسیار در زمینه یافتن روشهایی بهتر از روش خلیل - چه در گذشته و چه در عصر حاضر - هنوز عروض خلیل، بهتر، کامل‌تر، کارآمدتر و علمی‌تر از جایگزینهای پیشنهادی آن

است. فایده دیگر روش خلیل برای خواننده فارسی زبان آن است که آشنایی با آن هم در شناخت عروض فارسی مؤثر است و هم می تواند افزوده های عروضیان مخالف و متفاوت با روش خلیل را مشخص سازد.

این کتاب که به هدف آموزش دو علم عروض و قافیه عربی اختصاص یافته است، شامل دو بخش است:

بخش اول: عروض عربی (در سه فصل)،

بخش دوم: قافیه عربی (در سه فصل).

با توجه به گستردگی مباحث عروض نسبت به قافیه، بخش اول مفصل تر از بخش قافیه است. در این کتاب به ویژه در بخش عروض در حد امکان از تحلیل پرهیز کردیم تا خواننده گرامی دچار وقفه در تسلسل مباحث و سردرگمی نشود. اگرچه در فصل اول از بخش دوم به دلیل اهمیت موضوع به ناگزیر به تحلیل «تعریف قافیه» پرداخته ایم.

در فصل اول از بخش اول به معرفی علم عروض و مبانی آن پرداخته و اصطلاحات عروض را از جزء به کل، معرفی کرده ایم. به همین سبب ما نیز چون گذشتگان، از مبحث ساکن و متحرک آغاز کرده و پس از شرح انواع هجا در زبان عربی و معرفی اسباب و اوتاد، به افعیل عروضی رسیده، و بحث را با دوایر عروضی خاتمه داده ایم.

نکته قابل توجه در این فصل آن است که با وجود غیاب مقوله «هجا» در عروض خلیل، به این موضوع پرداختیم؛ زیرا هیچ تعارضی در جمع مقوله «هجا» با اسباب و اوتاد نمی بینیم و نیز برای سهولت عروض دانان ایرانی در تقطیع به جای نقطه و خط، شعر را به نشانه های رایج تر یعنی «ل» و «-» تقطیع می کنیم، اگرچه به نظر ما هیچ تفاوت بنیادی میان این دو شیوه وجود ندارد.

در فصل دوم نیز بحور شانزده گانه عروضی را به ترتیب عروض خلیل آورده ایم. در ذکر شواهد شعری برخلاف کتابهای عروضی سنتی عربی، از شواهد کلیشه ای که برخی از آنها ساخته و پرداخته عروضیان است، پرهیز و شواهد را از دیوانهای شاعران عرب استخراج کرده ایم، و این امر باعث شده که در مقایسه با اوزان مذکور در

کتابهای عروضی، از تعداد اوزان کاسته شود. ولی برای آگاهی علاقه‌مندان در پیوست کتاب، «اوزان نادر» را آورده‌ایم. منظور ما از اوزان نادر، همان اوزانی است که در کتابهای عروضی ذکر شده است ولی ما شاهدهی برای آنها در دیوان شاعران نیافتیم.

در فصل سوم شیوه تقطیع شعر به اجزاء و یافتن وزن و بحر شعر را به مخاطب علاقه‌مند عروض آموزش داده‌ایم.

در بخش دوم که درباره علم قافیه است، قواعد و اصطلاحات این علم، در سه فصل کوتاه در اختیار مخاطب قرار می‌گیرد.

در این کتاب سعی شده که در ترتیب مباحث و اصطلاحات علم عروض و قافیه - با وجود اطلاع نگارنده از معادل فارسی آن- از ترتیب و نیز اصطلاحات عروض سنتی عربی استفاده شود، تا خواننده از یک سو در هنگام مطالعه کتابهای عروضی به زبان عربی، کمتر دچار سردرگمی گردد و از سوی دیگر با تغییرات صورت گرفته در عروض فارسی آشنا شود.

همچنین از آنجا که این کتاب به منظور آموزش علم عروض و قافیه عربی نوشته شده برای یادگیری و تمرین مخاطب اشعاری آورده شده است.

در پایان یادآوری می‌شود که با وجود تخصّص نگارنده در زمینه مقایسه عروض عربی و فارسی، حتّی المقدور از مقایسه آنها جز در موارد بسیار ضروری پرهیز شده است زیرا با توجّه به گستردگی موضوع، این کار به مجال و کتاب دیگری نیاز دارد.

در پایان بر خود واجب می‌دانم از همسر عزیزم صمیمانه قدردانی کنم، و نیز از برخی دانشجویانم در درس عروض و قافیه، به ویژه خانم فاطمه نعمت‌اللّهی و آقای کاظم مجدیان‌خو که پس از قرائت دقیق کتاب، نکات ارزشمندی را متذکّر شدند و نیز از مساعدتهای دوست دانشمندم آقای دکتر مصطفی موسوی تشکّر می‌کنم.

قهرمانی مقبل

زمستان ۱۳۸۸ - بوشهر

بخش اول

عروض عربی

فصل اول: مبانی علم عروض

فصل دوم: بحور و اوزان شعر

فصل سوم: روش تقطیع و تعیین وزن

مقدمه

این بخش از کتاب شامل سه فصل است که در فصل اول از جزء به کل به شرح مبانی علم عروض می‌پردازیم و در فصل دوم نیز بحور شانزده گانه و اوزان هر یک را با ذکر شواهد شعری معرفی می‌کنیم. در فصل سوم نیز نکات کاربردی و ابزارهای لازم را برای تقطیع شعر و یافتن وزن آن، در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دهیم. اگرچه ما در این کتاب به جنبه عملی و کاربردی عروض بیش از جنبه نظری آن توجه داشته‌ایم، با این حال بهتر دیدیم که به اختصار تمام به سه مقوله «معنی عروض»، «مؤسس علم عروض»، و «اساس وزن شعر عربی» پردازیم.

معنی عروض

واژه عروض در لغت عربی معانی متعددی دارد که مشهورترین آنها «ناقه رام نشده»، «راه کوهستانی» و «چوب میان خیمه» است، اما عروض در اصطلاح به دو معنی آمده است: یکی «مَعْرُوضٌ علیه»، یعنی اینکه شعر بر آن عرضه می‌شود و با این علم، وزن صحیح شعر از سقیم شناخته می‌گردد. دوم اینکه اصطلاح «عروض» به جزء پایانی مصراعهای اول در هر بیت اطلاق می‌شود که در مقابل اصطلاح «ضرب» یعنی جزء پایانی مصراعهای دوم در هر بیت قرار می‌گیرد.

برخی میان شعر و شعر رابطه‌ای یافته‌اند؛ به این شکل که خیمه عرب بادیه‌نشین از شعر (موی بُز) درست شده و «عروض» ستون میانی آن است که خیمه با آن برپاست. پس اهمیت «عروض» (جزء پایانی مصراعهای اول) را در وزن شعر همانند ستون میان خیمه دانسته‌اند^۱ سپس بنا بر علاقه جزئیّه جزء را بر کل علم عروض اطلاق کرده‌اند.

۱. ابن السراج الشنترینی، المعیار فی أوزان الأشعار و الکافی فی علم القوافی، ص ۱۲.

مؤسس علم عروض

تمامی تذکره‌نویسان و علمای عروض اتفاق نظر دارند که خلیل بن احمد فراهیدی یا فرهودی (۱۷۰هـ/ ۷۸۶م) بنیان‌گذار علم عروض عربی است، در حالی که پیش از او شاعران و سخنوران عرب، از این علم هیچ نمی‌دانستند، اگرچه وزن شعر و تفاوت اغلب اوزان با یکدیگر را از طریق گوش دریافته بودند. شگفت این‌که خلیل بن احمد به تنهایی و به طور بی‌سابقه پایه‌های این علم را چندان محکم بنا نهاده که گویی این علم با او آغاز و به او ختم شده است، به طوری که عروضیان پس از او تنها در برخی امور جزئی با او مخالفت کرده، یا بر یافته‌های او چیزی افزوده‌اند. از سوی دیگر کسانی همچون ابن حمّاد جوهری (۳۹۳هـ/ ۱۰۰۳م) که در اصول عروض با خلیل به مخالفت برخاستند، در این زمینه توفیق چندانی به دست نیاوردند.

پایه‌گذاری یک علم بی‌سابقه، آن هم به صورت تقریباً متکامل، آن‌چنان شگفتی معاصران خلیل را برانگیخت که درباره آن دست به افسانه‌سازی زدند، به طوری که داستانهای متعددی در این باب در کتابهای تذکره نقل شده است.

اساس وزن شعر عربی

درباره اساس وزن در شعر عربی، یا به تعبیر دیگر نوع عروض عربی، اختلاف نظر بسیار جدی در میان عروض‌دانان معاصر - اعم از عرب و شرق‌شناس - وجود دارد. عده‌ای بر آن‌اند که وزن شعر عربی صرفاً کمی است، اما عده‌ای دیگر وزن شعر عربی را ناشی از دو ویژگی کمیّت و تکیه می‌دانند، و نیز عروض‌دانی چون ابراهیم انیس وزن شعر عربی را بر اساس کمیّت و آهنگ می‌داند. برخی نیز چون کمال ابودیّب اگرچه آن را بر اساس کمیّت و تکیه به شمار می‌آورند، ولی برای تکیه نقشی پررنگ‌تر از کمیّت قائل هستند.

ما با گذر از ویژگیهای زبانی و با تأمل در خصوصیات وزنی شعر عربی،

اساس وزن را کمیت صرف می‌دانیم. اگرچه این موضوع مسئله‌ای مهم و قابل بحث است، ولی از آنجا که در این کتاب بیشتر بر آموزش تأکید شده، در اینجا از پرداختن تفصیلی به آن صرف نظر می‌کنیم و علاقه‌مندان را به مقاله‌ای از نگارنده ارجاع می‌دهیم.^۱

۱. قهرمانی‌مقبل، علی‌اصغر، «آراء العروضیین العرب و المستشرقین حول أساس النظام الوزنی و مناقشتها»، مجله علوم انسانی تربیت مدرس، ص ۱۱۷-۱۳۵.